

Nederlandse Lutheranen
en hun omgang met de
Augsburgse Confessie

Martin L. van Wijngaarden

Eburon
Utrecht 2024

ISBN 978-94-6301-494-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Bij de afbeelding op de omslag: Het allegorische schilderij *Het licht op de kandelaar* (detail) is van een onbekende hand, uit de tweede helft van de 17de eeuw in de Noordelijke Nederlanden. Op de tafel staat een brandende kaars, als het ware het nieuwe licht van de Reformatie. Onder andere representanten van de rooms-katholieke traditie, waaronder een paus, proberen die kaars uit te blazen. Aan de andere kant van de tafel zitten – aan weerszijden van de kaars – Luther en Calvijn. Zij zijn letterlijk broederlijk omringd door reformatoren die uiteenlopende visies hadden op de Reformatie, en met hun denken bijdroegen aan diverse belijdenisgeschriften. Zo was Luther en nog meer Melanchthon (elders op het schilderij) verantwoordelijk voor de Confessie van Augsburg.

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Dolna Elija, Bulgarije

© 2024 M.L. van Wijngaarden. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Inleiding		7
Hoofdstuk 1	De Augsburgse Confessie, ontstaan en betekenis in de Nederlanden	13
Hoofdstuk 2	Nederlandse afbeeldingen bij de Augsburgse Confessie	35
Hoofdstuk 3	Een verzameling belijdenisgeschriften uitgegeven door de Haagse Unie	65
Hoofdstuk 4	Trekschuitpraat, kerkelijke bespiegelingen in een contemporain jasje	87
Hoofdstuk 5	Een luthers diaconaal eerbetoon	111
Hoofdstuk 6	Rollen voor niet-theologen in de discussie tussen modern en orthodox	131
Hoofdstuk 7	Rol en betekenis van de Augsburgse Confessie voor Nederlandse lutheranen in de periode 1955-2004	169
Verantwoording van de afbeeldingen		195
Literatuurlijst		197
Dank		203
Bijlage bij hoofdstuk 2		204
Register		207

Inleiding

De *Augsburgse Confessie* is een van de kerkelijke belijdenissen die zeer verschillend kunnen worden beleefd en bekeken. Zij kunnen naar de letter nageleefd worden, maar ze kunnen evengoed ook een weggemoffeld bestaan leiden. In het laatste geval zijn die kerkelijke belijdenissen slechts stukken van vroeger tijden. Misschien zijn het inmiddels teksten waar niet – of liever niet – al te veel aandacht meer aan gegeven mag worden. Maar het kan ook zo zijn dat er wel een zeker besef is van kerkelijke belijdenissen, als basis. Dan lukt het weliswaar niet om de inhoud ervan uit het hoofd op te zeggen; maar met de kern wordt wel een band ervaren. Met een van de lutherse belijdenisgeschriften bij uitstek, de *Augsburgse Confessie* (1530), werd inderdaad omgesprongen met alle gekenschetste omgangsvormen. Maar de manier waarop dat vorm kreeg, was van tijd en land afhankelijk, al bijna 500 jaar.

In dit werk staan de Nederlanden centraal. Het lutheranisme in de Nederlanden (een godsdienstige minderheid) kijkt weliswaar vaak naar de Duitse landen voor theologische connecties of inspiratie, maar zij valt er – door haar calvinistische context – beslist niet mee samen. En dan blijkt in de Nederlanden vooral de tijd een variabele te zijn in de omgang met de *Augsburgse Confessie*. Met een aantal stappen door de tijd worden voorbeelden getoond van de omgang met of de verhouding tot de *Augsburgse Confessie*.

Al sinds de tijd van de Republiek sprak uit de wijze van definiëring en identificatie van de onderscheiden stromingen een grote religieuze verdeeldheid. En dat was de reden dat er geen collectieve, laat staan een enkele of eensgezinde religieuze herinneringscultuur kon ontstaan.¹ In dat krachtenveld vonden lutheranen allengs een eigen rol.² Bij hen ontstond een eigen verhaal waarbij beslist niet voortdurend teruggegrepen werd op de tekst van de *Augsburgse Confessie*, op de persoon Luther en ook niet op de eerste eigen lutherse synode in de Nederlanden in 1605.

1 Voor diverse zelfbeelden zie: Roodenburg, *Onder Censuur*, o.a. 175-181. Voor onder meer sociaal-maatschappelijke implicaties voor en bij stromingen zie: Pollman, *Het oorlogsverleden van den Gouden eeuw*, 4 en 5.

2 Zie vorige noot en Van Wijngaarden, *Schitterende Getuigen*, 28.

8 Waar elders in de wereld vele lutherse kerken een stevige verzameling aan belijdenisgeschriften hebben (die zijn gebundeld het *Konkordienbuch*)³, is dat in de Nederlandse lutherse traditie veel bescheidener: naast de genoemde *Augsburgse Confessie* was dat slechts de *Catechismus* van Luther.⁴ Juist dit gegeven, dat de Nederlandse lutheranen slechts deze twee werken als basis voor hun confessionele fundament hanteerden, heeft meteen al met een specifieke periode te maken. In de begintijd van de lutherse traditie in deze contreien werden lutheranen aanvankelijk even vervolgd en vervolgens gedoogd. Tegelijkertijd beriepen zij zich echter wel op een belijdenis die hen ook een zekere maatschappelijke vrijheid mocht geven. In Duitsland kon vaker een succesvol beroep op belijdenisgeschriften als de *Augsburgse Confessie* gedaan worden. Hier te lande verliep de geschiedenis anders maar desondanks kon die *Augsburgse Confessie* nog wel enige bescherming bieden bij de stichting van lutherse gemeenten.⁵

De hoofdstukken van dit boek zijn te zien als vensters of diafragma's op diverse tijden en omstandigheden. In verschillende perioden kon het terugvallen op de eigen traditie verschillen. In de Nederlandse ontwikkelingen die zich de eeuwen door ontplooiden waren, bij het bewaren en uitdragen van de juiste leer, ook al vroeg aanzetten te vinden van wat inmiddels 'een liberaal christendom' heet, zij het wel met bewustzijn van de eigen lutherse traditie.

Bij de hoofdstukken zijn diverse inhoudelijke opmerkingen te maken; zowel bij de theoretische benadering als bij de te bespreken voorwerpen. Het geeft in stappen de Nederlandse *Wirkungsgeschichte* van

Afbeelding 0.1. Martin Luther (1483-1546) staande in zijn studeervertrek. In zijn handen houdt hij een uitgave van de *Augsburgse Confessie* vast. Schuin achter hem is een zwaan te zien en rechts vooraan een Bijbel.

³ Zie hoofdstuk 1 en 3.

⁴ Het gereformeerd protestantisme in Nederland ruimde ook voor andere reformatoren etc. een plaats in, waaronder Luther en Melanchthon Cf.: Van Veen, *Luther en calvinistisch Nederland*, o.a.: 9, 10, 67 en 71.

⁵ Lutheranen waren te terughoudend om een prominente rol te spelen; dat hing niet alleen van de 'schuilkerkstatuur' af, want internationale handel via lutherse kanalen werd wel degelijk in het oog gehouden. Van Veen, *Luther en calvinistisch Nederland*, o.a.: 8, 48, 115, 128, 129.

de omgang met deze *Confessie* weer in de afgelopen vier eeuwen in de Nederlanden. Uiteraard was deze tekst het confessionele, dogmatische fundament voor het gelovig leven van de lutheranen en het kerkelijk verband waarin zij samen verbonden waren. Dat kon heel afwisselend beleefd worden: in iedere tijdspanne kon de beoordeling van of de waardering voor de *Augsburgse Confessie* veranderen, zonder dat het een waardeloos geschrift werd, integendeel. Onder de eindredactie van G.K. van Manen verscheen *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid* (Zoetermeer 2011). In dat lijvige werk werd onder meer geconcentreerd op de institutionele of de officieel kerkelijke omgang van het overdenken van de leer. In dit boek komt dat vanzelfsprekend ook aan de orde, maar meer als achtergrond. In dit werk is namelijk een selectie aangebracht van een aantal niet door officiële instanties als het Amsterdamse Consistorie of de latere Synode verspreide objecten als boeken en gravures en dergelijke. Hiermee wordt erfgoed van de Nederlands lutherse cultuur gebruikt om de omgang met de *Augsburgse Confessie* te illustreren. De eerlijkheid gebiedt wel te constateren dat dit vooral in het gewest Holland in het bijzonder aan de orde lijkt te zijn geweest.

Het daaronder liggende verbindende principe is dat, met behulp van het gekozen materiaal, in al deze perioden zo veel als mogelijk nadruk gelegd wordt op de persoonlijke taal van degene die met dat materiaal verbonden was. Zij vertegenwoordigden dus niet de toonaangevende bestuurders, beleidsmakers of de theologen, maar zijn veel meer voorbeelden van de wijze waarop het zogenaamde gewone gemeentelid confessionele taal gebruikt. Met de theoretische benaming: het zijn illustraties van het *sensus fidelium*. Waar mogelijk probeer ik het scherper te stellen: hoe werd het geloof in de eigen traditie en de eigen confessie verwoord; is er iets van die zogenaamde officiële geloofstaal terug te vinden bij die eigen bewoordingen of interpretaties.

Voor de zogenaamde leken fungeerde de *Augsburgse Confessie* eveneens als dogmatisch symbool. Al overdachten zij mogelijk de leer minder theologiserend zoals theologen deden, dan nog was het wel symbool of herkenningsteken bij hun persoonlijk geloof. Het zou echter grootspraak zijn om naar aanleiding van deze voorbeelden te stellen dat er in de Nederlanden een breed gedragen lutherse cultuur ontstond, desalniettemin zijn dit wel tekens van specifiek confessioneel bewustzijn. Bij de bestudering van deze traditie heeft de term collectief geheugen een belangrijke plaats.⁶ Het begrip traditie

⁶ Voor een uitgebreidere duiding alsook annotatie verwijs ik naar: Van Wijngaarden, *Schitterende Getuigen*, 27-30. In de volgende noten zal ik slechts een selectie van enige hoofdwerken nader noemen.

10 staat voor het systeem van ontvangen en doorgeven en daarmee bewaren van en het betekenis geven aan hetgeen voor een groep centraal staat. In een kerkelijke traditie is het bewarende, institutionaliserende en betekenisgevende element bijvoorbeeld een belijdenis. Een belijdenis waar bovendien ook ethische implicaties van uitgaan. Voor Nederlandse lutheranen neemt in het bijzonder de *Augsburgse Confessie* een centrale plaats in het collectieve geheugen in. De grondleggende gedachte is, bij studies naar een collectief geheugen, dat de herinnering (*memory*) van een groep een bijzonder fenomeen is. Dat geheugen is sterk verbonden met het heden: het beeld van het verleden wordt bepaald door bestaande visies in het heden.⁷ Dit steeds terugblikken betekent dat het beeld van het verleden kan veranderen of verschuiven. Dat beeld is geen individuele visie, maar maakt deel uit van een identiteit, een collectief denken dat ook zelf een plaats in de geschiedschrijving verwierf.⁸ En dat is precies wat ik in met dit werk wil illustreren. Bij mijn aandacht voor de vooral samenbindende identiteitsaspecten, het overdenken van de (eigen) traditie en geschiedenis, is aandacht voor cultureel erfgoed (*cultural heritage, patrimoine*) onmisbaar. En met dat culturele erfgoed is tevens het terrein van het onderzoek naar *Material Christianity* voor het voetlicht gebracht. Met deze term *Material Christianity* wordt onderzoek naar verschillende deelgebieden bedoeld: artefacten (mijn eerdere onderzoek omtrent Nederlands luthers avondmaalsgerei – *Schitterende Getuigen* – is daar een voorbeeld van), kunst, architectuur en landschappen, de zogenaamde *lieux de mémoire* ('plaatsen van herinnering'). In *Schitterende Getuigen* was aandacht voor avondmaalsgerei. Dat waren voorbeelden van voorwerpen die binnen de geloofsbeleving een functie hebben, en wel in de breedste zin van het woord. Want een dergelijk voorwerp – in dat geval avondmaalsgerei – staat in relatie tot zijn (eigen kerkelijke) omgeving en ontleent daaraan zijn liturgische functie.⁹ In dit werk wordt de aandachtscirkel vergroot. Ik noemde het al, nu wordt er meer luthers cultureel erfgoed in de schijnwerper gezet.

7 Voor collectief geheugen zie o.a.: de Franse filosoof M. Halbwachs. Hij gaf in 1925 een voorzet om tot memory-studies te kunnen komen via zijn begrip 'collectief geheugen' (collective memory).

Hierop werd verder gebouwd door onder meer de Duitse Egyptoloog J. Assmann. Het vervolgens in het Engelse taalveld voorkomende begrip *cultural memory* vindt zijn wortels in het door Assmann gebruikte begrip das kulturelle Gedächtnis, Erll, *Memory in Culture*, 25. Cf.: Frijhoff, *Embodied Belief*, o.a.: 14 en 22. Assmann, *Religion and Cultural Memory*, 25, 37-39. Cf.: Erll, *Memory in Culture*, 4.

8 Van Wijngaarden, *Schitterende Getuigen*, 28. Naast: Erll, *Memory in Culture*, 24. En: Assmann, *Religion and Cultural Memory*, 6-11, 24. Zie ook: Morgan, *Visual piety*, xiv, xv. Morgan, *Religion and material culture*, xii.

9 Van Wijngaarden, *Schitterende Getuigen*, 30. Cf.: Nissen, 'Accepteren, creëren en disciplineren', in Molendijk (red.), *Materieel Christendom*, 236. Cf.: Frijhoff, *Embodied Belief*, 14. Meyer and Houtman, 'Material Religion – How Things Matter', 1-23. Cf.: Walker Bynum, *Christian Materiality*, 31, 32. Voor esthetische aspecten zie o.a.: Morgan, *Religion and material culture*, o.a. xiii.

Afbeelding 0.2. Martin Luther (1483-1546)
door Lucas Cranach.

Dat gebeurt door middel van de bestudering van enige gravures, al dan niet als illustraties in boeken, alsook enige boekuitgaven met bijvoorbeeld bijzondere opdrachten en dergelijke.

Uiteindelijk zal blijken dat in de afgelopen eeuwen de *Augsburgse Confessie* voor Nederlandse lutheranen niet de norm van het geloven bepaalde. Want de enige norm is alleen de Heilige Schrift, *Sola Scriptura*. Symbolische boeken als de *Confessio Augustana* (en de *Catechismus*) zijn immers niet uit het oogmerk van normativiteit geschreven. Samengevat: hetgeen waarin mensen geloven, dat staat in de Schrift. Zo was de toebedeelde rol van *Augsburgse Confessie* vooral die van identiteitsmarker. Niet de letter van de tekst zelf was voortdurend

onderwerp van studie of onderdeel van catecheseonderwijs. In dat minder precies of leerstellig omgaan met belijdenissen, zoals bijvoorbeeld aan de orde kan zijn in enkele Nederlandse stromingen binnen de calvinistische traditie, ligt een kans voor de toekomst. Dat is een kans die al een paar eeuwen wortelt in de omgang met de *Augsburgse Confessie* door Nederlandse lutheranen. Maar dat is niet alleen een perspectief voor lutheranen, ook voor mensen die weliswaar bijvoorbeeld veel kritiek op het instituut kerk met haar belijdenissen hebben, maar bij wie de Bijbelse boodschap zeker niet buiten beeld is geraakt. Het is een mogelijkheid om op nog een andere wijze kerkelijke belijdenissen te bekijken: laat het Woord spreken.

In de week van Hervormingsdag 2023

Den Haag – Loosduinen

Martin L. van Wijngaarden

Hoofdstuk 1

De *Augsburgse Confessie*, ontstaan en betekenis in de Nederlanden

Naast ontstaan en inhoud van de Augustana is het de vraag waarom deze *Confessie* zo belangrijk was voor lutheranen in de Nederlanden. Lutherse gemeenten vormden in de Nederlanden een minderheid die, met name in de zestiende en zeventiende eeuw, verboden of gedoogd werd – zij het dat de mate van vervolging of gedogen plaatselijk en in tijd sterk kon verschillen. In de achttiende eeuw werd lutheranen nauwelijks meer een strobreed in de weg gelegd en genoten zij hier en daar een zeker aanzien. Pas in de negentiende eeuw werden de inmiddels twee lutherse kerkgenootschappen door de overheid erkend.

De *Augsburgse Confessie* (1530) had in het Duitse Rijk zowel in religieus als in politiek opzicht groot gewicht. In de Nederlanden was dat anders, maar de *Augsburgse Confessie* kon ook zeker niet worden genegeerd (zie paragraaf 4 van dit hoofdstuk). Met die statuur bood deze *Confessie* figuurlijk, maar in het leven van alledag ook letterlijk een handvat voor het eigen geloof in een gereformeerde omgeving. Afbeelding 1 toont de basis op grond waarvan Amsterdamse lutheranen in 1603 aan de stedelijke overheid het verzoek richtten om hun geloof in vrijheid te mogen uitoefenen. Dit verzoek ging gepaard met een beroep op de *Augsburgse Confessie*.

Voor lutheranen in de Nederlanden vormde de *Augustana* dan ook het identiteitssymbool bij uitstek. Ook als de doorsnee kerkleden de inhoud niet letterlijk kenden.

1 Ontstaansgeschiedenis van de *Augsburgse Confessie*

De door Martin Luther in 1517 geformuleerde 95 stellingen tegen wantoestanden in de Rooms-Katholieke Kerk, riepen in het Duitse Rijk bewegingen op om de kerk te reformeren. De levende bezwaren tegen de gang van zaken in de Rooms-Katholieke Kerk en pogingen die kerk te reformeren, werden door